

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA BUYRUQ IFODALASHDAN KO'ZLANGAN PRAGMATIK MAQSAD VA UNING TURLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15559684>

Mo'minjonova Sharifa

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Lingvistika yo'nalishi I kurs magistranti*

Annotatsiya

Ushbu maqolada arab va o'zbek tillarida buyruq ifodalash vositalarining pragmatik maqsadlari va ularning turlari tahlil qilinadi. Til pragmatikasi nuqtayi nazaridan, buyruq ifodasi nafaqat topshiriq berish yoki talab bildirish, balki iltimos, maslahat, tahdid, duo, la'nat, izn berish kabi kommunikativ niyatlarni ham anglatishi mumkin. Maqolada bu holatlarning har ikki tildagi ifoda shakllari solishtirilib, Qur'on oyatlaridan olingan misollar orqali arab tilidagi diniy-pragmatik kontekst yoritiladi. O'zbek tilidagi nutq namunalari esa badiiy adabiyot va kundalik muloqotdagi qo'llanilish orqali tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida har ikki til madaniy konteksti bilan bog'liq pragmatik xususiyatlar aniqlanadi va buyruqning lingvomadaniy qirralari ochib beriladi.

Kalit so'zlar

buyruq gap, pragmatik maqsad, Qur'on, til madaniyati, arab tili, o'zbek tili, iltimos, tahdid, duo, ruxsat.

“Nutqiy akt nazariyasi tilshunoslikning g'oyat ulkan va dolzarb masalalariga boy sohasi hisoblanadi. Pragmalingvistikaning asosiy sohalaridan biri hisoblangan nutqiy akt nazariyasi tadqiqoti turli sohalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har bir sohada undan foydalanish qonun-qoidalar, chegaralari va imkoniyatlari mavjud”⁸⁹.

Arab va o'zbek tillarida buyruq ifodalash nafaqat grammatik vositalar orqali, balki milliy mentalitet, urf-odat va diniy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq. Arab tilida buyruq ko'proq qat'iy, diniy asoslangan va an'anaviy tarzda ifodalansa, o'zbek tilida esa ko'proq muloyim, hurmat saqlangan holda, ijtimoiy munosabatlar doirasida namoyon bo'ladi.

Xususan, arab tilida buyruq gaplarning ma'no xususiyatlari balog'at ilmida batafsil yoritiladi. Johiliyat davri adabiyotini, arab tili grammatikasini asosi bo'lmish Qur'oni karim va hadisi shariflarni to'liq tushunish uchun balog'at ilmiga

⁸⁹ Ҳақимов М., Газиева М. ПРАГМАЛИНГВИСТИКА АСОСЛАРИ. – Тошкент: Слассис, 2020. – 86

murojaat etiladi. Sintaktik jihatidan buyruq gaplarning yasalishi va gap tarkibi nahv kitoblarida batafsil keltiriladi. Ammo buyruq gaplarning ma'no xususiyatlari, buyruq gaplarining qo'llanilishi o'rinlaridagi farqlari haqida fikr yuritilsa, balog'at ilmiga murojaat qilinadi.

Quyida, Qur'oni karimda berilgan buyruqning pragmatik turlari bilan tanishib chiqamiz⁹⁰:

1. **Duo shaklidagi buyruq (أمر بالدعاء)**

Misollar:

- رَبِّ اغْفِرْ لِي - Parvardigorim, meni kechir!
- اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا - Ey Alloh, bizga rizq ber!

Izoh: Bu turdagi buyruq Allohdan biror amalni bajarishni so'rash, duo qilish uchun ishlatiladi. Odatda ibodatlar yoki iltijolar davomida ishlatiladi.

2. **Iltimos shaklidagi buyruq (أمر بالالتماس)**

Misollar:

- أَعْطِنِي الْكِتَابَ - Kitobni menga ber.
- أَغْلِقِ الْبَابَ - Eshikni yop.

Izoh: Bu holatda buyruq mayli tinglovchiga nisbatan muloyim, madaniy shaklda so'roq ifodalash uchun ishlatiladi. So'zlovchi o'ziga teng yoki yaqin maqomdagi kishidan biror narsani so'ramoqda.

3. **Orzu-istak shaklidagi buyruq (أمر بالتمني)**

Misollar:

- أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا أَنْجِلْ - Ey uzun tun, tarqalmaysanmi?!
- لَيْتَ الشِّتَاءَ يَطُولُ - Koshki qish uzoq cho'zilsa edi...

Izoh: Bu turdagi iboralarda buyruq shakli orqali orzu, istak yoki nolish ifodalanadi. Amalda bajarilishi imkonsiz yoki noaniq bo'lgan holatlar ta'riflanadi.

4. **Tahqirlovchi buyruq (أمر للإهانة)**

Misollar:

- {كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا} - Tosh yoki temir bo'linglar.
- {ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ} - Yonuvchi azobni totib ko'ringlar.

Izoh: Bunday buyruqlar tahqir, kinoya yoki yomon muomalani ifodalaydi. Qur'onda kofirlarga nisbatan ishlatilgan bo'lib, ularning qattiqligini yoki jazoga loyiq ekanligini ko'rsatadi.

5. **Tanlovni bildiruvchi buyruq (أمر للتخيير)**

Misollar:

- خُذْ هَذَا أَوْ ذَلِكَ - Buni yoki unisini ol.
- اذْهَبْ أَوْ ابْقَ - Bor yoki qol.

⁹⁰ أحمد إسكندر. كيف تتقن البلاغة. - المنصورة: دار اللؤلؤة للنشر والتوزيع، 2024. - 528 ص

Izoh: So'zlovchi tinglovchiga bir nechta imkoniyatdan birini tanlash huquqini beradi. Buyruq shakli orqali ixtiyoriylik ta'minlanadi.

O'zbek tilida buyruq ifodalash ko'pincha biror harakatni talab qilish, zaruratni ifodalash, iltimos qilish yoki emotsional ta'sir ko'rsatish kabi pragmatik maqsadlarni amalga oshirish uchun ishlatiladi. Ikkala tilda ham buyruq ifodalari turlicha shakllarda ifodalanadi, lekin ularning asosiy vazifasi — ma'lum bir harakatni bajarishga undashdir. Xuddi shu misollarni o'zbek badiiy adabiyotidan ko'radigan bo'lsak :

1. Harakatni talab qilish . Buyruq gaplar ko'pincha biror harakatni bajarish uchun ishlatiladi. Badiiy asarlarda bu holat o'quvchining yoki tinglovchining diqqatini jalb qilish, harakatga undash maqsadida qo'llaniladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidan: "Keling, o'rtoqlashaylik, bu gapni shu yerda hal qilamiz." Bu yerda buyruq gap "Keling, o'rtoqlashaylik" o'quvchiga yoki suhbatdoshlarga biror ishni amalga oshirishga, ya'ni birga muloqot qilishga chaqiradi.

2. Zaruratni ifodalash. Ba'zan buyruq gaplar zaruriyatni, biror ishni tez va muhim tarzda bajarishni talab qilish uchun ishlatiladi. Bu holatda buyruq gap, ko'pincha boshqalarga muhim vazifani yoki zaruriyatni tushuntirish maqsadida ishlatiladi. Masalan, Chingiz Aytmatovning "Jamila" hikoyasidan: "Tezroq, shoshiling, shoshiling!". Bu yerda buyruq gap zaruratni bildiradi — biror harakatni tezda bajarish zarurligini anglatadi. Bu gap, hikoyaning dramatik kuchini oshirish uchun ishlatilgan.

3. Iltimos qilish. Buyruq shakli ba'zan iltimos shaklida ham ishlatiladi. Bu holatda gapning maqsadi yumshoqroq va muloyimroq bo'ladi. Masalan, Hamid Olimjonning she'rlaridan birida: "Iltimos, meni unutma!". Bu yerda buyruq shakli iltimos sifatida ishlatilgan. Bu gapda insonning ichki holati va samimiy tuyg'ularga urg'u beriladi. Iltimos shaklida buyruq ifodalash ko'pincha mehr-muhabbatni ko'rsatishning bir usuli sifatida ishlatilgan.

4. Taklif qilish. Badiiy adabiyotlarda buyruq gaplar ba'zan taklif qilish maqsadida ishlatiladi. Bu shaklda gaplar ko'proq o'rtoq yoki do'stona munosabatni ko'rsatadi. Masalan, Erkin Vohidovning she'riyatida: "Keling, birga dunyoni kashf etaylik". Bu yerda buyruq gap birga faoliyat yuritishga, yangi narsalarni o'rganishga taklif qilish maqsadida ishlatilgan. Buyruq shaklida bo'lishiga qaramay, u do'stona va iliq taklif sifatida ifodalangan.

5. Emotsional ta'sir ko'rsatish. Buyruq gaplar badiiy asarlarda ko'pincha emotsional ta'sir ko'rsatish maqsadida ishlatiladi. Ular o'quvchining his-tuyg'ulariga ta'sir etish, ruhiy holatni kuchaytirish yoki dramatik atmosferani yaratish uchun qo'llaniladi. Masalan, Jalil Mammadgulizodaning "Hayot"

hikoyasidan: “Bormang, ketmang, meni tark etmang!”. Bu buyruq gapda kuchli emotsional ta’sir ko’rsatilgan. U nafaqat biror harakatni talab qiladi, balki ichki ruhiy holatni, boshqalarga bo’lgan chuqur ehtiyojni ifodalaydi.

Arab va o’zbek tillarida buyruq mayli shaklan o’xshash ko’rinsa-da, uning pragmatik yuklamasi har doim ham oddiy “amal bajarishni talab qilish” bilan cheklanmaydi. Yuqorida keltirilgan misollar shuni ko’rsatadiki, buyruq shakli vositasida turli kommunikativ maqsadlar – duo, iltimos, orzu, yo’l-yo’riq, tahdid, tahqir, ruxsat, minnat, tanlov, befarqlik va ehtirom ifodalanishi mumkin. Ayniqsa, Qur’ondagi oyatlar orqali arab tilida buyruqning ko’p qirrali pragmatik imkoniyatlari yaqqol namoyon bo’ladi. O’zbek tilida ham bunday ma’nodagi buyruqlar asosan kontekstga bog’liq tarzda aniqlanadi va ko’pincha madaniy, diniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog’liq bo’ladi.

Shuningdek, buyruq mayli faqat lingvistik emas, balki lingvomadaniy va pragmatik tahlilni ham talab qiladi. Til vositalarini to’g’ri talqin qilish uchun ularning ishlatilish holatlari, nutq vaziyati va madaniy konteksti chuqur o’rganilishi zarur. Bu esa tilshunoslikda buyruq maylining faqat grammatik hodisa emas, balki ijtimoiy va madaniy mazmun tashuvchi birlik sifatida qaralishini taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. أحمد إسكندر. كيف تتقن البلاغة. – المنصورة: دار اللؤلؤة للنشر والتوزيع، 2024 م
2. دروس البلاغة ، حفني ناصف محمد دياب – سلطان محمد مصطفى طموم ، ش. أبو أفضل محمد فضل حق الرامفوري الحفني الهندي، مكتبة دار الفجر، 2021م
3. أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد بن عمر الزمخشري. أساس البلاغة. – بيروت: دار الكتب العلمية، 1998. – 150 ص.